

чення соціального ідеалу в цілому. Трагедійна напруженість сучасної ситуації якраз і полягає в тому, що автономна (самозаконна) особистість ще не відкрита в собі кожним і не визнана в інших всіма як основа правового життя.

Таким чином, український національний характер є амбівалентним стосовно ідеї права: немає ні їх фатальної несумісності, ні якоїсь особливої прихильності українського народу до затвердження права. Є передумови, які можуть набути розвитку при сприятливих умовах і виявитися незатребуваними за умов несприятливих. Тому формування правового суспільства в Україні неможливе без масового визнання безумовної цінності права і відтворення цього ставлення в повсякденній діяльності соціального суб'єкта, а також без такої трансформації соціальних інститутів, яка зорієнтувала б їх на стимулювання розвитку в людей «позитивно-правових» якостей і блокування «негативно-правових».

Список літератури: 1. Апелъ К.-О. Етнопетика та універсалістська мікроетика: суперечність чи доповнюваність? // Політична думка. К., 1994. № 3-4. 2. Байниязов Р.С. Правосознание и российский правовой менталитет//Правоведение. М., 2000. №2. 3. Smith G.B. Reforming the Russian Legal System. Cambridge, 1996. 4. Walicki A. Legal Philosophies of Russian Liberalism. Oxford, 1987. 5. Валицкий А. Нравственность и право в теориях русских либералов конца XIX-го-начала XX-го веков//Вопросы философии, 1991, № 8. 6. Новгородцев П.И. Кризис современного правосознания. М., 1909. 7. Кистяковский Б.А. В защиту права (Интеллигенция и правосознание // Вехи. Из глубины. М., 1991. 8. Стенун Ф.А. Мысли о России//Новый мир. 1991, № 6. 9. Юркевич П.Д. Философские произведения. М., 1990. 10. Кістяківський Б.О. Вибране. К., 1996. 11. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Мюнхен, 1983.

Надійшла до редколегії 09.01.02

В.Л. Лагішина

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ ОСОБИСТОСТІ ПРОФЕСІОНАЛА-ПРАВООХОРОНЦЯ В СОЦІОЛОГІЇ І ПСИХОЛОГІЇ

Вивчення професійної діяльності пов'язано з проблемами соціальної психології і соціології особистості. Точніше, тут доцільно говорити про взаємозв'язок: з одного боку, особливості особистості працівника роблять істотний вплив на процес і результати професійної діяльності, з іншого боку, саме формування людської особистості значною мірою відбувається в ході професійної діяльності і під її впливом (Ананьев. 1969; Платонов, 1986). Багато дослідників відзначають унікальну роль цього виду діяльності для особистості, бо професійна діяльність дає максимальні потенційні можливості одночасного і найбільш повного задоволення всіх базових потреб особистості (потреби у безпеці, самоповазі, соціальному визнанні і т.д.). У кінцевому рахунку самореалізація особистості здійснюється найбільш плідно саме у професійній діяльності.

У зв'язку з цим із початку 1940-х рр. інтерес дослідників поступово зміщався з вивчення психофізіологічних якостей і особливостей психічних процесів працівника на дослідження його особистості. Можна коротко

перерахувати основні результати експериментальних робіт, що стали причиною підвищення уваги до проблем особистості професіонала.

1. Виявлено, що особливості особистості, виступаючи професійно важливими якостями, можуть значно впливати на успішність, надійність і інші об'єктивні показники професійної діяльності. Ця закономірність підтверджена для найрізноманітніших видів діяльності, у першу чергу типу «людина-людина» (Корнєєва, 1984; Фирсова, 1989).

2. Особливості особистості виступають найважливішими детермінантами професійного навчання; від них багато в чому залежить швидкість набуття професійної майстерності і якість підготовки.

3. Вплив особливостей особистості на характеристики професійної діяльності часто опосередкований таким важливим суб'єктивним показником, як задоволеність працею.

4. Виявлено, що в деяких видах діяльності соціально-психологічні розходження між групами гарних і поганих професіоналів не виявляється можливим провести ні за якими якостями, крім особистісних.

5. В міру збільшення кількості професій, пов'язаних із підвищеною відповідальністю, до яких відноситься і більшість професій в ОВС, виявилося, що ніякий психофізіологічний відбір не дозволяє гарантовано вирішити проблему надійності для цих видів діяльності; тільки виняткова увага до особистості професіонала дозволяє забезпечити надійність праці. Але навіть у тих видах діяльності, де надійність багато в чому визначається психофізіологічними якостями або особливостями психічних процесів, їх роль усе рівно опосередковується ступенем сформованості структури особистості, що забезпечує необхідний рівень саморегулювання поведінки.

6. Показана можливість корекції і цілеспрямованого формування особистості професіонала, що дозволяє відійти від рамок жорсткого професійного відбору. У цьому напрямку бачиться потужний потенціал оптимізації професійної діяльності.

Безсумнівно практична значимість перерахованих результатів привела до різкого підвищення популярності досліджень особистості в рамках соціології і психології професії.

Останніми десятиліттями дослідження особистості професіонала ведуться в *двох напрямках*. По-перше, надзвичайно багато робіт присвячено вивченню окремих індивідуально-психологічних особливостей особистості в праці. Інтерес до цього напрямку обумовлений тим, що з експериментальної точки зору простіше здійснити поглиблене вивчення однієї або декількох рис особистості, ніж досліджувати цілісну особистість. Більшість наявних методик також спрямовано на діагностику окремих рис або їх комплексів. Постановка у фокус спостереження однієї властивості особистості дозволяє більш глибоко і докладно простежити прояв цієї властивості в професійній діяльності і його вплив на процес і результати роботи. Найчастіше дослідження в цьому напрямку йдуть від запитів практики і присвячені певному конкретному виду професійної діяльності. У цьому випадку дослідник найчастіше спирається на *концепцію професійно важливих якостей (ПВЯ) особистості* (Шадриков, 1982).

Для кожного виду діяльності набір ПВЯ може бути досить специфічним. Посилена увага до певної якості (чи групи якостей) особистості дозволяє розробити практичні рекомендації щодо обліку, корекції та цілеспрямованого формування її в професійній діяльності (Фирсова, 1989; Далшина, 2000). Така робота проведена нами щодо правоохоронної діяльності.

Ми вважаємо, що в правоохоронній діяльності професіоналізм можна розглядати як відповідний набір та стан розвитку системи діяльнісних, професійно-ділових, комунікативних та особистісних якостей правоохоронців (ПВЯ), які забезпечують ефективну професійну діяльність, реалізуючись у професійній культурі та етиці.

Система діяльнісних якостей правоохоронців визначається, перш за все, тим, що їх професійна діяльність відноситься до типу «людина – людина». Це означає, що об'єктом її постають соціальні системи, спілки та групи людей, тому представники цього типу професій повинні яміти надавати певної впорядкованості суспільним процесам у відповідності з означеними цілями, впливати на людей. Отже, одними з найважливіших діяльнісних якостей здатності до правоохоронної діяльності може вважатися спостережливість до прояву почуттів, емоцій та характеру людини, до її поведінки: вміння в думках уявити, змодельювати саме її внутрішній світ, а не приписати їй свій власний. При цьому особливої ваги набуває оптимістичний проєктувальний підхід до людини, який базується на впевненості щодо можливостей останньої стати кращою, тобто стереотип визначення якості, «сорту» людини раз і назавжди є абсолютно недоречним для професіонала-правоохоронця.

Професійно-діловий блок складається насамперед з якостей, що визначають спроможність кваліфіковано виконувати свої службові обов'язки, як то: наявність професійної освіти та досвіду практичної роботи; стабільна працездатність; знання юридичних та спеціальних дисциплін, чинних наказів, інструкцій, інших нормативних актів; володіння оперативною і кримінологічною технікою, спеціальними технічними засобами тощо. Основним джерелом формування цих якостей є система відомчої освіти по підготовці та перепідготовці кадрів.

Крім професійних знань, умінь, навичок великого значення при аналізі ступеня професіоналізму правоохоронця набувають суто ділові якості, в першу чергу, організаторські здібності, тобто вміння ефективно налагоджувати свою роботу та роботу колег і підлеглих. Вагомую складовою організаторських здібностей є особливе мислення, яке передбачає приведення у відповідність вирішення професійних задач з увагою до людини.

Важливими діловими якостями професіонала-правоохоронця є також самостійність та нестандартність рішень, цілеспрямованість, ініціативність, енергійність, здатність до виправданого ризику. При цьому зворотною стороною самостійності та свободи дії є відповідальність. Основу відповідальності складає локус контролю: інтернальний, коли відповідальність за наслідки подій приймається на себе, або екстернальний, коли відповідальність за все покладється на зовнішні фактори: начальника, виладок, обставини тощо. Безумовно, для правоохоронця оптимальним є перший тип, бо тоді він виявляє більшу рішучість та незалежність у мір-

куваннях і діях, менше підлягає почуттю неповноценності, краще адаптується в складних обставинах, що, в кінцевому рахунку, сприяє підвищенню ефективності професійної діяльності.

Група комунікативних якостей правоохоронців складається, перш за все, з тих, які передбачають знання та навички використання в професійній діяльності основ психології міжособистісного спілкування. Враховуючи специфіку правоохоронної діяльності, цей блок набуває особливого значення, оскільки здійснює регулювання взаємодій як суб'єктивно-об'єктного характеру, тобто між правоохоронцями і законослухняними та дезадаптованими громадянами, так і внутрісуб'єктного по «горизонталі» та «вертикалі» у формальній та неформальній сферах. Саме тут існує небезпека перенесення стилю службових взаємодій з об'єктом на спілкування з колегами, що може бути визначено як один із проявів професійної деформації особистості. Соціальна «агресивність» середовища правоохоронної діяльності створює сприятливі умови для сприймання співробітниками субкультури останнього та екстраполяції її на своє найближче соціальне оточення. Особливо гостро ця проблема постає в період професійної адаптації, після чого може наступити або повна асиміляція із запропонованою системою культурних цінностей, або геттоїзація (відособлення), яка спричиняє ускладнення у відносинах з колегами і, як наслідок, проблеми в професійному становленні та самореалізації.

Особливе місце в системі комунікативних якостей правоохоронців займає толерантність, тобто вміння неупереджено оцінювати людей, їх вчинки, події, явища, які часто мають суперечливий характер. Толерантність дозволяє відзначати позитивні та негативні риси подій і явищ, співвідносячи власні погляди з усією наявною інформацією і не віддаючи при цьому переваги у кінцевій оцінці власному ставленню. Толерантність правоохоронця – це ознака його розуму, культури, професіоналізму.

Ядром системи якостей правоохоронця, «констант», що визначають його професіоналізм, є особистісний блок.

Треба відзначити, що в науковій літературі не існує єдиного уніфікованого набору таких якостей, проте більшість дослідників підкреслюють необхідність наявності в структурі особистості правоохоронця таких елементів, як здатність співчувати іншій людині; доброзичливість; чутливість; безкорисливість; терпимість; полегкість щодо різних нестандартних проявів поведінки, зовнішнього вигляду і способу мислення будь-якої людини; принципова вимогливість до себе та інших; переконаність у необхідності служіння народу в цілому, а не окремим його прошаркам; творчий склад розуму: здібність прорахувати варіанти можливих наслідків дій людей, їх протистоянь чи, навпаки, об'єднань. До того ж підкреслимо, що така діяльність потребує великого самовладання, здатності не виходити з себе в найскрутніших ситуаціях, співвідносити свою поведінку, спрямовану на інших людей, з суспільними моральними та правовими нормами.

В той же час для професій, пов'язаних з правоохоронною діяльністю, існують специфічні протипоказання. Так, люди з яскраво виявленими фізичними вадами, дефектами мови, замкнуті, нетовариські, немоторні,

слабкі духом, байдужі до людей або, навпаки, корисливі у стосунках з іншими не можуть працювати в правоохоронних органах. Вони повинні виявлятися та відсіюватися ще на етапі професійного відбору.

Таким чином, константні елементи феномена професіоналізму (сукупність професійно-особистісних характеристик) визначають необхідні та достатні суб'єктивні умови його становлення, тобто створюють «форму». Наявності же цієї «форми» реальним «змістом», розкрити механізм формування і реалізації професіоналізму в правоохоронній діяльності можливо лише завдяки варіативним елементам – професійній культурі та стиці.

Отже, роботи даного напрямку часто виступають складовими частинами комплексного дослідження, яке має ціль розглянути цілісний комплекс ПВЯ, їх взаємозв'язок та взаємовплив в процесі конкретної професійної діяльності. Саме тут простежується спроба подолання структурно-аналітичного підходу й переходу на рівень вивчення цілісної особистості. Таким чином, вказаний напрямок досліджень неможливо жорстко відокремлювати від *другого напрямку*, який певним чином втратив популярність у вітчизняній науці останніх десятиріч, – від структури особистості в професійній діяльності.

Доцільність *синтетичного підходу до дослідження особистості професіонала* підкреслювалася давно. Ще у 30-ті рр. С. Г. Геллерштейн відзначав, що психологічне вчення про професію повинно бути спрямованим на охоплення всієї сукупності властивостей особистості в їх найбільш характерному сполученні (Геллерштейн, 1983). Виходили і наукові праці, виконані щому юності, наприклад, роботи Н. А. Рибокова. У наступні роки теоретичні уявлення про роль особистості в професійній діяльності, що склалися у вітчизняній соціології і психології (Апаньєв, 1969; Шадріков, 1982; Платонов, 1986), призвели до розуміння необхідності синтетичного підходу в прикладних дослідженнях особистості.

У закордонній психології вже в 1930—1940-і рр. намітилося розуміння того, що вивчення окремих властивостей особистості в професійній діяльності недостатньо, і дослідник, що обмежує себе такими рамками, неминуче заходить у безвихідь. Це спричинило перехід до багатостороннього, так званого *характерологічного опису*, що дозволяє дати цілісну *особистісну оцінку професіонала*.

Наразі більшість фахівців схильється до думки, що *особистісний підхід* – це не просто урахування індивідуальних особливостей особистості в професійній діяльності, але насамперед вивчення шляхів становлення цілісної особистості професіонала, що є вельми важливим саме для правоохоронців.

Ми вважаємо, що розкривати сутність поняття «професіонал» треба через поняття «професійний тип особистості», основну увагу при цьому зосереджуючи на способі ідентифікації реального об'єкта з тією ідеальною моделлю, яка може бути отримана шляхом ідеального конструювання. Таке конструювання базується на теорії ідеальних типів М.Вебера і передбачає розробку критеріїв, які відрізняють суб'єкта даної професії від суб'єктів інших професій, визначають властиві йому інтереси, тобто виділяють специфічні риси професіонала. Наявність чи відсутність у індивіда

ознаки або їх сукупності дозволяє зробити висновок про ступінь наближення його до ідеальної моделі, зафіксувати різницю між професіоналом і непрофесіоналом. Таким чином, соціологічний портрет професіонала містить такі його ознаки, які з огляду на особистісні особливості (індивідуальні риси характеру, власний стиль праці, спосіб професійної адаптації) не мають істотних рис соціально-типового. В цьому сенсі професійно значущі ознаки, що виступають типотвірними критеріями, є стійкими у відношенні до зовнішнього середовища і, формуючись у динаміці, збагачують особистість знаннями й досвідом, які складають професійну культуру особистості.

Список літератури: 1. Анашев Б.Г. Человек как предмет познания. Л., 1969. 2. Геллерштейн С.Г. К вопросу о профессиональной типологии // История советской психологии труда / Под ред. В.П.Зинченко, В.М.Мунипова, О.Г.Носкова. М., 1983. 3. Корнеева Л.Н. Роль самооценки в обеспечении надежности деятельности пилота и эффективности подготовки летных кадров // Проблемы безопасности полетов. Авиационная эргономика и подготовка летного состава. М., 1984. 4. Лашина В.Л. Категория профессионализма в правоохранительной деятельности: сущность и структура // Вестник Международного славянского университета. Т. III, №2. X., 2000. 5. Платонов К.К. Структура и развитие личности. М., 1986. 6. Психологическое обеспечение профессиональной деятельности / Под ред. Г.С.Никифорова. СПб., 1991. 7. Фирсова С.В. Психолого-педагогические вопросы профессиональной подготовки водителей троллейбуса. Л., 1989. 8. Шалриков В.Д. Проблемы системности в профессиональной деятельности. М., 1982.

Надійшло до редакції 05.01.02

Л.М.Давиденко

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

Боротьба зі злочинністю у широкому розумінні цих слів включає у себе два основних аспекти: кримінально-правовий, який полягає у виявленні, розкритті, розслідуванні злочинів, притягненні винних осіб до встановленої законом відповідальності; та кримінологічний, який охоплює вивчення злочинності, її причин, вжиття заходів з їх усунення чи нейтралізації.

На сьогодні у кримінологічній літературі поряд із цим поняттям використовуються і такі, як «попередження злочинів», «прогидія злочинності», «контроль за злочинністю», «вплив на злочинність». Вважаємо, що усі ці терміни мають право на існування у юридичній літературі. Однак кожні з них за змістом вужчий, ніж термін «боротьба зі злочинністю».

Що стосується цього терміна, то доцільність його використання продиктована цілою низкою причин: по-перше, він місткий, тому що припускає вплив і на причини злочинності, і на злочинців, включає правоохорончу діяльність спеціальних державних органів та участь громадських організацій та окремих громадян у охороні правопорядку; по-друге, боротьба зі злочинністю – це термін, яким охоплюються інші вишезгадані поняття. Крім того, термін «боротьба зі злочинністю» у широкому значенні використовується міжнародною спільнотою – Організацією Об'єднаних Націй,